

**BERNADETTE VAN
HELLENBERG HUBAR**
RES NOVA, ERFGOED IN ONTWIKKELING

**RETORT IN HET
BORGINGSPROCES
DEEL 2**

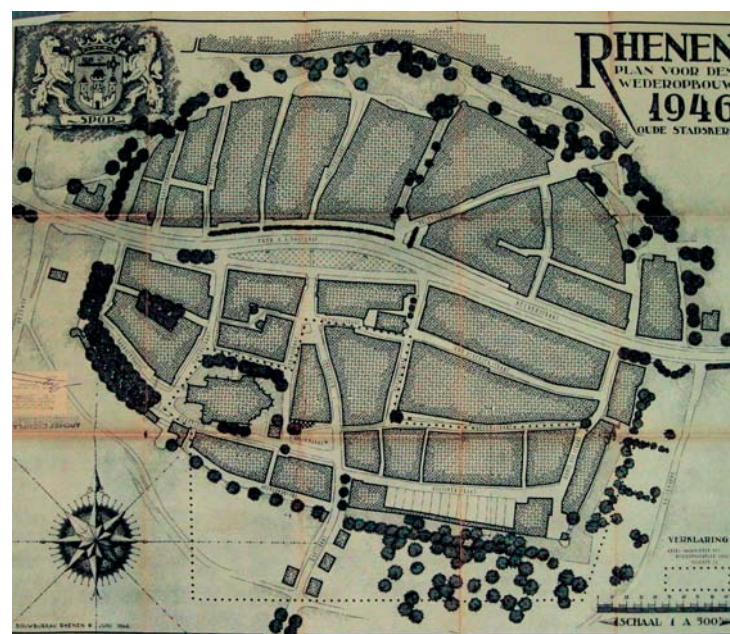
De erfgoedSWOT® en de Wederopbouw- kernkwaliteiten in de AMvB Ruimte

Zoals in het vorige nummer van Vitruvius uiteen werd gezet, heeft Res nova begin 2010 in opdracht van het ministerie van OC&W een exercitie uitgevoerd die tot kernkwaliteiten moest leiden voor de toekomstige bescherming van Wederopbouwgebieden via de Algemene Maatregel van Bestuur.² In het eerste deel van dit artikel werd beschreven hoe deze constructie uit de nieuwe Wro wordt ingezet en kwamen de methodische aspecten van de erfgoedSWOT® aan de orde. In het tweede deel wordt ingegaan op het concrete resultaat van de exercitie aan de hand van drie voorbeelden uit het magazijn van de RCE: Vriezenveen als model van de naoorlogse ruilverkaveling, Angelslo te Emmen als functionalistische wederopbouw wijk en Rhenen als voorbeeld van wederopbouw in de historische stad als gevolg van oorlogsschade. Het gaat hierbij overigens om de casuïstiek en niet om feitelijke voordrachten.

De toespitsing in dit deel van het feuilleton dient voorafgegaan te worden door een ander elementair voorbehoud. Voor de erfgoedSWOT® zijn verschillende boeken en rapporten ter beschikking gesteld die alle vanuit een bepaalde specifieke vraag zijn opgesteld en gepubliceerd. Dat doel betrof niet een erfgoedSWOT® voor het opstellen van kernkwaliteiten. Wanneer dus hierna op lacunes wordt gewezen, dient dit zeer zeker niet opgevat te worden als kritiek op het betreffende werk. Methodologisch kunnen de kennisleemtes wel gezien worden als een graadmeter voor de *status questionis* van het betreffende onderzoeksterrein. Dit effect is overigens inherent aan een type instrument dat uitgaat van het leggen van dwarsverbanden. Ook op dit punt kan de erfgoedSWOT® ingezet worden.

Rhenen: wederopbouw in de historische binnenstad

In mei 1940 werd meer dan de helft van de panden in de historische kern van Rhenen verwoest. Vrijwel meteen werd aangevangen met de wederopbouw van Rhenen en de nabijgelegen plaatsen Wageningen en Scherpenzeel. Deze steden aan de Grebbelinie gelden daarom als vroege voorbeelden van kernen die tijdens de oorlog werden heropgebouwd. De traditionalistische theorieën over architectuur en stedenbouw die werden gedoceerd aan de Technische Hogeschool te Delft door M. Granpré Molière, dienden als uitgangspunt voor de wederopbouw. Het ontwerp van één van Granpré Molières leerlingen, Cees Pouderoyen, werd aangewezen als het te realiseren plan. Pouderoyen ging uit van de bestaande situatie, maar besloot wel één grote wijziging

1 - HET WEDEROPBOUWPLAN VAN RHENEN, OPGESTELD NA DE VERWOESTINGEN IN HET ZUIDELIJKE DEEL VAN DE STAD, J.B. VAN DER HAAR EN C. POUDEROYEN (ALS ADVISEUR), 1946: DIT BORDUURT VOORT OP HET PLAN VAN 1943, WAARIN DE BELANGRIJKSTE WEG, DE FREDERIK VAN DE PALTSHOF VERBREED WERD VAN NEGEN TOT ZEVENTIEN METER. ONDANKS DEZE VERBREDING BLEEF DE KARAKTERISTIEKE MEANDERING VAN HET TRACÉ BEHOUDEN. HERKOMST: ZIE NOOT 3.

door te voeren ten behoeve van de ontwikkelingen van de twintigste eeuw: de zuidelijke gevelwand van de primaire verbindingsweg werd aanzienlijk teruggedrukt om ruimte te maken voor een brede weg met plein, de Frederik van de Paltshof.

Evenals in de organisch gegroeide (de in de loop der eeuwen geleidelijk ontwikkelde) stad, was ook in het wederopbouwplan de Cunerakerk de kern van het ontwerp. Alle overige gebouwen functioneerden ter ondersteuning van deze blikvanger. De architectuur werd kleinschalig en traditioneel van opzet. In vijftien bouwblokken zijn 120 huizen gebouwd door een groot aantal prominente architecten. De huizen worden gekenmerkt door homogeniteit in hoofdvorm, massaop-

bouw en materiaal- en kleurgebruik, maar individualiteit in gevelindeling, nokrichting, dakvorm en detaillering.

Als de stad in 1944 opnieuw in de frontlijnen ligt, wordt het zuidelijke deel van het centrum getroffen, inclusief de kerk. De wederopbouw van dit gedeelte wordt in eenzelfde traditionalistische vormtaal gerealiseerd en vormt daardoor een uniform geheel met de ontwikkelingen enkele jaren eerder.

De erfgoedSWOT® is uitgevoerd aan de hand van verschillende stukken, waaronder als belangrijkste het toonaangevende naslagwerk onder redactie van Koos Bosma en Cor Wageenaar, *Een geruisloze doorbraak* (1995) en het in 2007 uitgevoerde onderzoek *Wederopbouw-*

2/3 - VERGELEKEN MET HET IN DE ACHTTIENDE EEUW VERBOUWDE RAADHUIS VAN RHENEN LAAT DE BRANDWEERKAZERNE VAN J. VEGHTER EN J. BERGHOEF GOED ZIEN HOE DE INSPIRATIE VAN DE NEDERLANDSE HISTORISCHE BOUWKUNST GEBRUIKT WERD VOOR DE EIGENTIJDS ONTWERPOPGAVE. BINNEN HET STEDENBOUWKUNDIG CONCEPT VAN POWDEROYEN WAS SPRAKE VAN SLECHTS EEN BEPERKT AANTAL VRIJSTAANDE GEBOUWEN. HET BETROF VOLUMES MET EEN BELANGRIJKE ROL IN HET DAGELIJKS LEVEN OF EEN BELANGRIJKE POSITIE IN HET SILHOUET VAN DE STAD. FOTO'S: DON RACKHAM

kernen in Nederland, gerealiseerd door Urban Fabric en Steenhuis stedenbouw/landschap.³

De informatie onthulde enkele lacunes die vooral te maken hadden met de nadruk op stedenbouw en typologie, waardoor weinig oog bleek voor de individuele aspecten van de architectuur en de aankleding. Deze leemte kon door middel van onderzoek op locatie worden opgelost, waardoor het ook mogelijk werd uitspraken te doen over materiaal, textuur en kleurgebruik. Bij de waardenstelling bleek onder de hoofdnemer RUIMTELIJKE OF STRUCTURELE SAMENHANG informatie over een van de oudste categorieën erfgoed, het verkavelingspatroon van de stad, te ontbreken. Hierdoor kon niet beoordeeld worden of en in hoeverre Pouderoyen bij zijn plannen hier rekening mee hield en wat er van behouden is. Daarnaast deed zich bij Wederopbouw kernen in Nederland het gemis voor aan een kader voor de beoordeling van de esthetische kwaliteiten bij het criterium *SCHOONHEID*. Doordat De geruisloze doorbraak veel aandacht besteedt aan het architectuurdebat in de oorlog en Peter Huygen in zijn bijdrage uitspraken van Pouderoyen en zijn collegae over het Wederopbouwplan de revue laat passeren, waren er voldoende aanknopingspunten om dit te compenseren.⁴ Res nova kon daarbij terugvallen op eerder onderzoek naar architecten – uit de invloedssfeer van – de Delftse school.

Bij de kansen & bedreigingen kon optimaal geprofiteerd worden van het werk van Urban Fabric | Steenhuis. De gecombineerde casuïstiek wees uit dat tot dusver weinig ernstige

4 - POWDEROYEN HIELD VAST AAN HET HISTORISCHE BELOOP VAN DE STRATEN, WAAR HET HOOGTEVERSCHIL NOG EEN EXTRA SCHILDERACHTIG ACCENT AAN GAF. MET BEHULP VAN GESLOTEN GEVELWANDEN, BAKSTENEN WALLEN TEN BEHOEVE VAN TERRASVORMING, TRADITIONALISTISCHE MATERIALEN EN EEN DITO GEVELAFWERKING WERD EEN STEDENBOUWKUNDIG ENSEMBLE GECECREËRD MET EEN HOOG 'TABLEAU'-GEHALTE. FOTO: DON RACKHAM

verstoringen hebben plaats gevonden. De aantastingen die gesignaleerd zijn, zijn grotendeels reversibel en kunnen met gericht beleid in de toekomst geheeld worden. Een conserverend bestemmingsplan (of verordening) met duidelijk omliggende kaders voor eigentijdse toevoegingen is hier het geëigende instrument. Dat geldt overigens ook voor de andere twee categorieën in dit artikel.

Bij de kernkwaliteiten is een hoofdindeling gemaakt met een diversificatie om een indruk van de samenstellende delen te krijgen. Er is discussie of deze opzet integraal in de AMvB

Ruimte opgenomen moet worden of alleen de primaire kenmerken in de bulletpoints. Verder is het de vraag of de diversificatie een plaats moet krijgen in het instrumentarium op provinciaal of gemeentelijk niveau. De gedachtevorming daarover is nog gaande.

Om een meer compleet beeld te krijgen van de herstelde stad in de Wederopbouw zou de exercitie herhaald moeten worden met een plaats waar bewust gekozen is voor een functionalistische invulling (Arnhem, Eindhoven) en één waar beide typen vertegenwoordigd zijn (Nijmegen).

Kernkwaliteiten voor het type Wederopbouwstad als Rhenen

Oorspronkelijke stedenbouwkundig ontwerp

- relatie met geomorfologie
- relicten van de vooroorlogse situatie
- aanpassingen aan vooroorlogse plattegrond ten behoeve van twintigste-eeuwse problematiek
- schilderachtige structuur
- opzet als één samenhangend ensemble
- sterk stedelijk karakter: 'stenig' karakter (beperkt omgaan met groen in het straatbeeld)
- gesloten gevelwanden
- solitaire panden als verbijzondering van de stedenbouw (bijvoorbeeld poortfunctie)
- *Einzelgänger* als dragers van stedenbouwkundig plan (kerk en/of raadhuis)
- silhouettering gedomineerd door *Einzelgänger*

- scheiding van functies: locatie woonwinkelpanden, woonhuizen, kleine werkpanden/loadsen

Oorspronkelijke infrastructuur

- vooroorlogse infrastructuur
- verbeteringen aan vooroorlogse wegennet ten behoeve van gemotoriseerd verkeer
- relicten historische hoofdwegen als doorgaande verbinding
- rondwegen rondom kern
- (nieuwe) pleinen als centra van de kern
- beklinterde straten (en stoepen) als zachte overgang openbare ruimte naar opstanden gebouwen

Toegepaste verkavelingstype

- historische kleinschalige verkavelingspatroon (indien aanwezig)
- (plaatselijke) schaalvergroting verkaveling

Componenten van oorspronkelijke inrichting met groen en water

- vooroorlogse groenelementen (plantsoenen, tuinen)

- groenstrook als bufferzone naar omliggende wijken
- groen als overgang/verzachting naar omliggend landschap
- groen als stedenbouwkundig aspect (bomenrij als 'scherm'; solitaire boom als pousoir)
- karakteristieke plantsoen-beplantingssoorten
- historische waterwegen (grachten, beken, vletten) behouden en eventueel versterkt
- ontbreken van voortuinen: stedelijk karakter

De oorspronkelijke verhouding tussen grijs (asfalt), grijs/rood/wit (panden), groen (beplanting) en blauw (water)

Samenstelling van de architectuur

- vooroorlogse architectuur
- diversiteit in typologie bebouwing
- traditionalistische, functionalistische of *shake hands* architectuur
- oeuvre van toonaangevende architecten

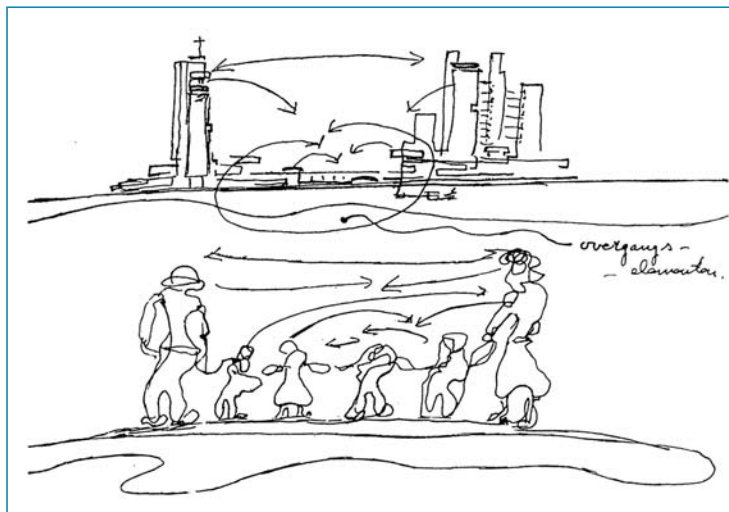
- uniformiteit op stedenbouwkundig niveau en individualiteit op pand-niveau
- beperkte toepassing systeembouw
- kleinschaligheid
- traditionele materialen als baksteen en hout
- gebruik beton (niet zichtbaar)
- traditionele kleurschema's houtwerk (wit, beige-geel, donkergroen, donkerblauw)
- diversiteit in dakvormen (zadeldak, mansardedak, schilddak) en nokrichting
- kozijnvormen en roedeverdeling
- gevelafwerking (schoon metselwerk, bepleistering, sauslaag)

Stedenbouwkundig *Gesamtkunstwerk* met persoonlijke signatuur van de architecten

Oorspronkelijke kunstwerken/ utilitaire elementen als onderdeel van stedenbouwkundig plan (zowel vooroorlogs als onderdeel van wederopbouwplan)

Angelslo te Emmen: de functionalistische woonwijk

De functionalistische woonwijk Angelslo (1961-1971) is gevestigd ten oosten van het centrum van Emmen bij het gehucht Angelslo. Het vormt een karakteristieke uitwerking van de utopisch getinte 'organische stad in open bebouwing' waarvoor Ben Merkelbach en Willem van Tijen de toon hebben gezet (1935). Stedenbouwkundige Niek de Boer bedacht geheel in lijn daarmee het concept van de 'Open groene stad'. Door de trekker van de uitbreiding, de toenmalige burgemeester, werd dit als volgt omschreven: *'Die open groene stad is een stad waarvan landschappelijke elementen een integrerend deel zijn, omdat ze er aan grenzen, er in doordringen, er in opgenomen zijn; een stad, waar openbare gebouwen, zoals middelbare scholen, ziekenhuizen of andere instellingen centraal kunnen liggen, doch gelijktijdig in een parkachtige omgeving, die men anders op z'n gunstigst slechts aan de periferie zou vinden; een stad ook, waar het contact met de natuur een dagelijkse beleving kan zijn, zoals dat in grote delen van Emmen het geval is, wat ons in Emmen zo bevalt, wat anderen in Emmen zo opvalt, wat de charme is, nogmaals van deze industriële kern. Laat Emmen een stad worden, maar een dorp blijven. Laat Emmen worden wat het worden wil en kan: een open groene stad.'*⁵ De doelstellingen die Niek de Boer hierbinnen formuleerde waren als volgt: de wijk diende als

5 - METAFOR VAN DE ARCHITECTUUR ALS BEELD VAN HET NAOORLOGSE GEZIN, DOOR JAAP BAKEMA VAN HET TOONAANGEVENDE ROTTERDAMSE ARCHITECTENBUREAU VAN DEN BROEK EN BAKEMA. HERKOMST: ZIE NOOT 8.

een volledig nieuwe eenheid te worden ontworpen. Het ontwerp hoorde niet voort te borduren op bestaande bebouwing. Daarnaast zou de totale wijk zijn opgebouwd uit wooneenheden die op verschillende plaatsen inzetbaar moesten zijn. Hierbij kon zowel traditionele als industriële bouw worden toegepast. Vervolgens moest Angelslo aan de bewoner een plaats bieden om zich ten volste te kunnen ontplooiën. De wijk was opgebouwd uit wooneenheden die het stratenpatroon bepalen. De architecten moesten ontwerpen voor een gevarieerde bevolkingssamenstelling. Dit zou tot

uitdrukking komen in het gebruik van gevarieerde woonvormen. Daarnaast zou strokenbouw een veel gebruikte verkavelingswijze worden in de nieuwe woonwijken.

Centraal in de erfgoedsWOT[®] stond de boeiende monografie van Anne-Marie Nannen, *Emmen groeit* (2001). Daarnaast werden publicaties aangereikt als *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken* (2004) met haar indrukwekkende staalkaart aan verkavelingspatronen, stedenbouwkundige- en verkeersstructuren en *De naoorlogse wijk in historisch perspectief* (2000-

6 - KARAKTERISTIEK VOOR DE FUNCTIONALISTISCHE WOONWIJK ZIJN DE BREDE GEASFALTEERDE TOEGANGSWEGEN DIE HIER 'ORGANISCH' DEEL UITMAKEN VAN DE 'OPEN GROENE STAD': DE LOGISTIEK VAN DE WIJK WERD AFGESTEMD OP DE AUTO DIE TOEN NOG GEEN ONGEWENST ELEMENT VORMDE IN HET STRAATBEELD.

FOTO: MARGREETH BANGERT

7 - DE 'OPEN GROENE STAD' VAN NIEK DE BOER GEEFT EEN REPRESENTATIEF BEELD VAN HET BELANG VAN DE NATUURLIJKE COMPONENT IN HET CONCEPT. OMDAT ELDERS IN NEDERLAND HET GROEN VAAK ALS EERSTE SNEUVELDE IN DIT SOORT WIJKEN HEEFT MEN IN HET ALGEMEEN EEN VERTEKEND BEELD WAARIN NIET GROEN MAAR GRIJS OVERHEERST. WAT ECHTER OOK DE BEDENKERS VAN HET EERSTE UUR VOOR OGEN STOND WAS EEN 'PLANTENSOCIOLOGIE', WAARBIJ PLANTENGEMEENSCHAPPEN, OFTEWEL GROEPEN VAN PLANTEN DIE ONDER NATUURLIJKE OMSTANDIGHEDEN BIJ ELKAAR GROEIEN ALS VORMGEVEND ELEMENT IN DE GROENE CONTEXT WERDEN INGEZET. DE HIERDOOR VERSTERKTE EENHEID TUSSEN MENS, STAD EN LANDSCHAP, ZOU DE TEGENSTELLING TUSSEN STAD EN LAND VERMINDEREN. FOTO: MARGREETH BANGERT

2001). In dit materiaal deden zich echter drie categorieën kennisleemten voor waardoor de waardenstelling bemoeilijkt werd:

- Er waren te weinig gegevens bekend met betrekking tot de geomorfologische ondergrond en de doorwerking van de historisch-geografische karakteristiek in de nieuwe configuratie. Hierdoor kan het criterium VAN RUIMTELIJKE OF STRUCTURELE SAMENHANG in de waardenstelling onvoldoende beoordeeld worden.
- Hoewel groen een prominente plaats inneemt in Angelslo en elementair is voor het concept van de functionalistische woonwijk, waren hierover geen specifieke onderzoeksgegevens voorhanden: het landschap in Angelslo is behouden, maar hoe en op welke wijze is niet bekend.
- Hoe het aspect SCHOONHEID of 'esthetische kwaliteit' gewaardeerd moet worden bij naoorlogse wijken is tot dusver in geen enkele publicatie van de RCE systematisch aan de orde gesteld.

Met betrekking tot het eerste punt kunnen de lacunes – althans voor zover het de kernkwaliteiten betreft – gecompenseerd worden door gebruik te maken van de waardenstelling die in 2005 voor de Maastrichtse naoorlogse wijk Malberg is opgesteld. Daarnaast kon aan de hand van het themanummer van het jaarboek van het Cuypersgenootschap over tuinstad Sloterveer (Amsterdam) de vraag ten aanzien van het groen in algemene zin beantwoord worden.⁶

De vraag over hoe dit soort wijken esthetisch gewaardeerd zou kunnen worden, was minder eenvoudig, maar ook hier heeft zich een potentiële oplossing aangediend. Daarbij past echter zowel bescheidenheid als terughoudendheid,

omdat een fundamentele wetenschappelijke discussie hierover ontbreekt. Dankzij de aandacht die met name Jeroen Schilt en Vincent van Rossem in het genoemde jaarboek van het Cuypersgenootschap hebben besteed aan het probleem van de 'elementaire schoonheid' van de functionele stad, viel een soort canon af te leiden. Om hier een praktische afvinklijst van te maken voor de waardenstelling is systematisch uitgegaan van de terugkerende vraag: waar getuigt een bepaald verschijnsel van, waar is het de uitdrukking van.

- A. getuigenis van het uitgangspunt dat de individuele architectonische expressie ondergeschikt is aan het stedenbouwkundige concept (er de neutrale achtergrond van vormt);
- B. uitdrukking van helder, simpel en goed doordacht ontwerpen met behoud van de persoonlijke signatuur: indien binnen het voormelde stramien individuele ontwerp-kwaliteiten zichtbaar zijn, dan kan dat als kwaliteit worden aangemerkt;
- C. uitdrukking van het al langer bestaande sociale en esthetische credo van licht, lucht en ruimte: dit wordt in de moderne opgelegde stad gerealiseerd door een complementaire relatie tussen de open verkavelingswijze en een ruime groenstructuur, waarbij het primaat in de geregisseerde groenaanleg ligt;
- D. getuigenis van de worsteling tussen eenheid en variatie in verkavelingspatronen die bij stempelpatronen teruggebracht wordt tot

variatie in woningtypen;

- E. uitdrukking van de integrale aanpak, vanuit één samenhangende, alles bepalende visie die tot in alle details wordt doorgedacht door samenwerking van verschillende architectenbureaus (stedenbouwkundig *Gesamtkunstwerk*);
- F. uitdrukking van het vormgevende effect van de industrialisatie van het bouwproces, en de moderne bouwsystemen (systeembouw) en/of de overheidsregels (inclusief kleurgebruik);
- G. uitdrukking van extreme soberte door schaarste in bouwmaterialen en schrale economie;
- H. uitdrukking van de bijzondere aandacht voor de plattegrond (wisselbeuk, duplexwoning et cetera) tot op het virtueuze af: de lange historische lijn van zoeken, passen en meten leidde tot goed doordachte, uitgekristalliseerde resultaten met hoge gebruiks- (en toekomst)waarde.

Daarnaast zijn abstracties getoetst als ruimtewerking en hedendaagse belevingswaarde aan de hand van de drie stedenbouwkundige noemers die de RCE als belangrijkste dragers van de kwaliteit van de functionalistische woonwijk heeft geformuleerd:

- I. De utilitaire/functionele beleving: de praktische opgave van het samenbrengen van functies en het (laten) werken daarvan
- J. De sociaal-culturele beleving: de betekenis-

8 - OOK BIJ ANGELSLO WERD UITGEGAAN VAN EEN 'BLOKKENDOOS': DE TOON WORDT GEZET DOOR STROKEN IN EEN ZEER OPEN VERKAVELING: ZOWEL DE VOOR- ALS DE ACHTERZIJDE VAN DE HUIZEN KIJKEN UIT OP EEN OPEN PLEK, HETZIJ EEN TUIN, HETZIJ EEN WOONPAD OF EEN GEMEENSCHAPPELIJKE GROENZONE. DE VERKAVELING EN BLOKGROEPERING ZIJN VOORNAMELIJK GEBASEERD OP BEZONNINGSEISEN (DOORZONWONINGEN). ER IS GEPROBEERD VARIATIE AAN TE BRENGEN, DOOR TE SPELEN MET DE DISPOSITIE VAN DE WONINGEN: DE ENE KEER LIGT DE VOORDEUR (EN OOK DE WOONKAMER) AAN HET WOONPAD, DAN WEER AAN DE WOONSTRAAT OF AAN DE BUURTSTRAAT OF HET OPENBAAR GROEN. STEDENBOUWKUNDIGE NIEK DE BOER VOND HET VAN GROOT BELANG DAT ALLE DAKEN IN DE WIJK PLAT WAREN, OMDAT DIT EEN EENHEID IN VORMGEVING GARANDEERDE. HET MOTTO VAN DE BETROKKEN ARCHITECTEN WAS: 'ZO GOED MOGELIJK VOOR ZO MIN MOGELIJK GELD.'

FOTO: MARGREETH BANGERT

Kernkwaliteiten voor het type naorlogse wijk als Angelse

Oorspronkelijke stedenbouwkundig ontwerp

- verhouding tot de oorspronkelijke historisch-geografische onderlegger
- met als centrale drager de ruggengraat of slagader (lineaire uitleg)
- gesloten blokvormige structuur met verkeersaders rondom/ringweg/interne ringweg
- assenkruis / kwadrantenstructuur (al dan niet met *greens*) met hoofd- en ontsluitingswegen
- grid- of rasterstructuur
- concentrische opbouw met radiaal-gewijs gegroepede buurten
- variaties op en combinaties van de voornoemde typen
- aanwezigheid zichtlijnen (al dan niet in combinatie met landmarks en *Einzelgänger*)
- gebruik van landmarks en *Einzelgänger* als toeganggevend of afsluitende elementen

Oorspronkelijke infrastructuur

- hiërarchie verkeersaders als hoofdontsluiting, woonstraten, woonpaden, *cul-de-sac*/aparte fiets- en voetgangerspaden

- autowijk
- gescheiden verkeersstromen
- verhoogd autowegennet

Toegepaste verkavelingstype

- gesloten verkaveling van een bouwblok
- strokenverkaveling: rug aan rug of rug aan buik
- opengeknijpte bouwblok (kopse kant van de strook met een korte dwarse strook)
- stempelplan met geschakelde herhaalbare eenheden
- stempelplan met gespiegelde herhaalbare wooneenheden
- variaties in de vorm van een verspringende rooilijn/kamstructuur
- vrije composities in losse verkaveling
- bijenkorfverkaveling
- molenwiekverkaveling
- hofvormige verkaveling (naar binnen gericht met L-vormige haken of Z-vormige verkaveling)
- variaties op en combinaties van de voornoemde typen

Componenten van de oorspronkelijke inrichting met groen en water

- tabula rasa aanleg
- aanwezige 'natuurlijke' geografische ondergrond behouden

- deel van de aanwezige beplanting (bomen, houtwallen) behouden
- deltagroen (groen aanpalende buitengebied waaiert als het ware tussen de nieuwe bebouwing uit)
- de toegepaste plantensociologie met de karakteristieke plantsoen beplantingssoorten
- overgang publiek groen naar particuliere tuin

Oorspronkelijke verhouding tussen grijs (asfalt), grijs/rood/wit (panden), groen (beplanting) en blauw (water)

Stedenbouwkundig *Gesamtkunstwerk* met persoonlijke signatuur van de architecten

Oorspronkelijke verhouding woonblokken en *Einzelgänger*, waaronder:

- de kerck
- het wijkgebouw
- het winkelcentrum
- de scholen
- sportfaciliteiten en recreatieve voorzieningen (voetbalvelden, sportpark, zwembad)

Samenstelling van de 'blokkendoos'

- catalogus van bouwblokken, blok-lengte, blokdiepte en bouwhoogte

- catalogus van bouwtypen
- toegepaste modules (genormaliseerde afmetingen)
- dakvormen (platte bedaking, klassieke zadeldak, gedrukt zadeldak, et cetera)
- traditionele materialen als baksteen en hout
- soorten beton en constructiemethodes
- systeembouwmethodes
- prefab-elementen
- kunststoffen elementen
- kozijnvormen
- gevelafwerking (cementering, bepleistering, sauslaag)
- oorspronkelijk kleurenpalet, zowel qua kleurendiversiteit, als in materiaal (bakstenen, klinkers, kunststoffen platen), afwerklaag (verf, gekleurde pleisters) als de toepassing op type oppervlakten (hout, kunststof)

Karakteristieke stedenbouwkundige details en elementen

- straatmeubilair
- harde vormen van detaillering voor de overgang van publiek naar privé
- garageboxen

dragende objecten en identiteit bepalende elementen en structuren van de omgeving voor de samenleving

K. De esthetische beleving bestaat in de louter beeldbepalende betekenis, de ervaring van schoonheid of harmonie.⁸

Bij de kansen & bedreigingen is niet alleen de systematiek toegepast die in deel 1 van dit artikel werd beschreven, maar ook naar de rol van herstructurerings- of rehabilitatieplannen en de problematiek van nieuwbouw en onderhoud.

Hoewel er meer factoren zijn die een rol spelen, kan ook hierom gesteld worden dat wijken als Angelse of Malberg in Maastricht tot de meest bedreigde vormen van cultuuroord in Nederland horen. Een sensibiliseringsprogramma is dringend gewenst.

9 - VRIEZENVEEN ALS KARAKTERISTIEK RUILVERKAVELINGSLANDSCHAP. UIT ONDERZOEK BLIJKT DAT HIERACHTER ONVERMOEDE WAARDEN SCHUILGAAN.

FOTO: DON RACKHAM

10 - HARRY DE VROOME VAN STAATSBOSBEHEER (HIER OP VELDWERK) MAAKTE HET LANDSCHAPSPLAN VOOR DE RUILVERKAVELING VAN VRIEZENVEEN

HERKOMST: WWW.HARRYDEVROOME.NL

Vriezenveen: ruilverkaveling in de Wederopbouw

Een categorie apart vormt de landschapsontwikkeling gedurende (en na) de Wederopbouw. De RCE heeft in een vroeg stadium onderkend dat hier de nodige kennis over vergaard diende te worden. In dat verband heeft historisch geograaf Frits Niemeijer van de RCE in de periode 2005-2006 een eerste fundamenteel onderzoek uitgevoerd, waarbij een *status questionis* werd gecombineerd met veldwerk. Dit project leidde tot een omvangrijk geïllustreerd manuscript dat behalve een grondige methodologische inleiding, thematische hoofdstukken over de verschillende onderwerpen bevat naast een korte beschrijving van de geconstateerde kenmerken op locatie: *Oorlogschade, Watersnoodschade en Ruilverkaveling in de Wederopbouwperiode* (1940-1965). Het manuscript werd aangevuld met een tweede deel in de vorm van een atlas.

Uit deze indrukwekkende studie werd de ruilverkaveling van Vriezenveen (1955-1965) gekozen om de onderhavige exercitie uit te voeren ten behoeve van het opstellen van kernkwaliteiten voor het wederopbouw buitengebied.

Hiermee wordt direct al een beperking aangegeven, want op deze manier wordt slechts één van de drie onderzochte type gebieden onder de loep genomen. Ook binnen het thema ruilverkaveling moet geconstateerd worden dat een verenging plaatsvindt: afgezien nog van het feit dat het bij Vriezenveen om een ruilverkaveling nieuwe stijl gaat – dus van ná de tweede ruilverkavelingswet uit 1954 – blijken deze campagnes afhankelijk van de bodemsoort met een geheel verschillende insteek gepaard te gaan. Op dit moment valt niet te overzien in hoeverre dat tot een differentiatie van de kernkwaliteiten zou kunnen leiden.

Dit is dan ook de belangrijkste reden waarom de rubriek kennisleemten hier groter is dan in de andere hoofdstukken. Ook in de waardenstelling deden zich meer vraagtekens voor dan in de andere gevallen. Dit is inherent aan de voortrekkersrol van de RCE. Zoals Niemeijer

Kernkwaliteiten voor het type ruilverkavelingslandschap als Vriezenveen

- Herkenbaarheid van het historische landschap (ruimtelijke structuur, infra structuur (wegen en water), verkavelingspatroon, occupatiepatroon, groen structuur et cetera), dat door het ruilverkavelingsontwerp (casu quo ruilverkavelingslandschap) heen schemert.
- Leesbaarheid door het naast elkaar liggen van het historische landschap en het ruilverkavelingslandschap (contrastwerking).
- Behouden en/of nog herkenbare (of de mogelijkheid het weer herkenbaar te kunnen maken door versterken/reparatie/suggestie) rationale ruimtelijke structuur van het ruilverkavelingslandschap.
- Behouden en/of nog herkenbare (of de mogelijkheid het weer herkenbaar te kunnen maken door versterken/reparatie/suggestie) ruim opgezette en rechthoekige verkavelingsstructuur van het ruilverkavelingslandschap.
- Behouden (of de mogelijkheid het weer herkenbaar te kunnen maken door versterken/reparatie/suggestie) stelsel van waterlopen, kanalen en sloten dat praktisch en efficiënt aansluit bij de landbouwoeinden (vervoer en bereikbaarheid ook ten aanzien van de boerenbedrijven) van het ruilverkavelingslandschap: afwatering als transport, waterregulering aanvoer landbouw en verkeer
- Behouden en/of nog herkenbare ruilverkavelingsinfrastructuur (of de mogelijkheid het weer herkenbaar te kunnen maken door versterken/reparatie/suggestie) die praktisch en efficiënt aansluit op de landbouwoeinden (transport en bereikbaarheid van grond en boerenbedrijven)
- Behouden en/of nog herkenbare (of de mogelijkheid het weer herkenbaar te kunnen maken door versterken/reparatie/suggestie) ruilverkavelingsoccupatiepatroon van de nieuwe boerenbedrijven in een ruilverkavelingsgebied (regelmatige verspreiding of linten of oude locaties).
- Behouden en/of nog herkenbare zichtlijnen (of de mogelijkheid deze weer herkenbaar te kunnen maken door versterken/reparatie/suggestie) op het vlakke, 'opgeruimde', praktische en efficiënte landschap door het vrije uitzicht tussen de op ruime afstand van elkaar geplaatste wederopbouwboerenbedrijven langs de wegen.
- Behouden en/of nog herkenbare aangelegde ruilverkavelingsgroen (of de mogelijkheid het weer herkenbaar te kunnen maken door versterken/reparatie/suggestie op basis van het destijds opgestelde landschapsplan: laanbeplanting, strakke erfbeplanting als omheining van het boerenbedrijf en haar erf, ruilverkavelingsbosjes en solitaire bomen).
- Behouden en/of nog herkenbare ruilverkavelingsboerderijen die onderdeel zijn van het ruilverkavelingslandschap.
- Behouden en/of nog herkenbare bruggen en duikers of andere objecten die onderdeel zijn van het ruilverkavelingslandschap.

11 - BIJ DE RUILVERKAVELING VAN VRIEZENVEEN STELDE DE VROOME EEN LANDSCHAPSPLAN OP – ALS TEGENHANGER VAN DE CULTUUR-TECHNISCHE PLANKAART – MET BEPLANTINGEN, NATUURGEBIEDEN EN VERFIJNINGEN VAN DE WEGTRACERING. HIERDOOR IS EEN EVENWICHT BEREIKT TUSSEN DE STRIKT FUNCTIONALISTISCHE BENADERING EN DE LANDSCHAPPELIJKE EN ECOLOGISCHE WAARDEN. FOTO: DON RACKHAM

12 - DE VROOME BESTEEDDE VEEL AANDACHT AAN HET ONTWERP VAN DE GROENE STOFFERING, WAARDOOR DE WEIDSHEID VAN HET LANDSCHAP ENERZIJD DOORBROKEN EN ANDERZIJD GEACCENTUEERD WERD. FOTO: DON RACKHAM

13 - DE SCHOONHEID VAN HET WEDEROPBOUWLANDSCHAP BLEEK EEN BRON VAN INSPIRATIE VOOR MODERNE KUNSTENAARS ALS GER DEKKERS DIE DEZE VANAF DE JAREN '70 IN BEELD BRACHT. HERKOMST: ZIE NOOT 11.

in de inleiding aangeeft is het onderzoek *'eerder een handreiking en een hulpmiddel dan een eindresultaat en het is zeker geen uitputtende inventarisatie'*.⁹ Met de navolgende exercitie hebben we in hoge mate kunnen profiteren van die handreiking, terwijl we ondertussen hopen een bijdrage te leveren aan de calibratie van het hulpmiddel door middel van feedback in de vorm van de genoemde kennisleemten. Daarnaast zijn ook enkele *res novae* tevoorschijn gekomen, waarvan als belangrijkste de ontdekking dat aan deze ruilverkaveling een van de eerste landschapsplannen van Harry de Vroome ten grondslag ligt.¹⁰ Zoals uit de waardenstelling naar voren kwam, betekent dat een toegevoegde waarde voor het toch al rijke cultuurhistorische palet van Vriezenveen.

De kennisleemten in het basisonderzoek golden met name het landschapsplan. Op dit moment valt niet uit te maken op welke manier dat precies gerealiseerd is, wat ervan behouden is en hoe het zich verhiel tot andere landschapsplannen van die tijd. Dit heeft consequenties voor de beoordeling van alle hoofdcriteria. Ook over de Wederopbouwboerderijen is te weinig kennis om een precieze waardering te geven. In dat verband kan ook gewezen worden op lacunes met betrekking tot streekverbetering, de modernisering van de landbouwsector en de opvoeding van de boer. Tenslotte valt het op dat kennis omtrent de

esthetica bij ruilverkavelingsgebieden net zo schaars is als bij de functionalistische wijk. Een eerste inschatting kon gemaakt worden dankzij dit pionierswerk van de RCE, maar dat laat onverlet dat dit onderwerp een meer fundamentele benadering verdient.

Bij de kansen & bedreigingen is naar voren gekomen dat de grootste vijand van het ruilverkavelingslandschap het aloude 'onbekend maakt onbemind' is. Het landschap ontvouwt zich met een ogenschijnlijke eenvoud en helderheid van structuur die door een oppervlakkige blik van een niet sensibele toeschouwer als saai kan worden betiteld en als minder waardevol omdat de lokale identiteit niet wordt herkend.¹¹ Op tweeërlei wijze is dit een verkeerd uitgangspunt.

Ten eerste omdat er van wordt uitgegaan dat alleen lokale herkenbare identiteit waardevol en boeiend kan zijn en ten tweede omdat er voor het gemak van uit wordt gegaan dat ruilverkaveling noodzakelijkerwijs gepaard gaat met een volledig raseren van de historische gelaagdheid van het landschap en dus de lokale herinneringsrelicten allemaal van de kaart zijn gewist. Dit is kort door de bocht en de erfgoedSWOT® geeft aan dat dit aanmerkelijk genuanceerd dient te worden, vooral omdat de schoonheid en de gematerialiseerde geschiedenis in het landschap als basis in de landschapsplannen werd meegenomen. Daardoor is in ieder geval bij

Vriezenveen veel meer in tact gebleven dan algemeen werd aangenomen.

Conclusie

De erfgoedSWOT® is een adequaat instrument om veel en verschillende vormen van informatie als retort uit te laten kristalliseren in een set handzame kernkwaliteiten waarmee het erfgoed ruimtelijk beschermd kan worden. Welbeschouwd bestaat het uit twee – flexibele – onderdelen: de eerste, de waardenstelling, is ontleend aan de traditionele monumentenzorg en op gebiedsniveau getild. De andere component, de paragraaf kansen & bedreigingen, steunt op de discipline van de beeldkwaliteitsplannen en gebiedsgerichte welstandscriteria. In feite gaat het om de combinatie van een retrospectieve terugblik en een proactieve insteek om de ruimtelijke kwaliteit duurzaam te kunnen borgen.

De flexibiliteit van de methode is er in gelegen dat men afhankelijk van de prioriteiten die landelijk, regionaal of lokaal gesteld worden de set criteria en de afvinklijst kan aanpassen. Daardoor kan tot op het niveau van het bestemmingsplangebied gedifferentieerd worden, waardoor het lokaal eigene evenzeer een plaats krijgt als datgene wat van nationale of provinciale betekenis is. Door een uitgeklaarde set aan voorschriften bij het bestemmingsplan blijft de mogelijkheid open om behalve beheer

en behoud ook voorwaarden te scheppen voor vernieuwing en ontwikkeling. Na alles wat er de afgelopen jaren al veranderd is, zal per 2012 cultuurhistorie een even verplicht onderdeel worden bij het opstellen van bestemmingsplannen als de archeologie. Reden te meer om te wijzen op de achilleshiel van de methodiek, te weten dat ze een omslag in de geijkte onderzoeksdisciplines vergt. Om het wat gechargeerd te stellen, wie zich nu nog richt op redengevende beschrijvingen of zich hoofdzakelijk concentreert op het vaak sterk beschrijvende bouwhistorisch onderzoek, doet er goed aan zich te herbezinnen. Wie uitsluitend bezig is met het maken van waardenkaarten evenzeer. Borging in het bestemmingsplan betekent integraal motiveren op gebiedsniveau: dat kan uitsluitend als verschillende disciplines en soorten informatie bij elkaar gebracht worden en op hun merites beoordeeld worden. In dit verband mag benadrukt worden dat de © bij de erfgoedSWOT® niet meer betekent dan het *fecit* vroeger op gravures. Res nova heeft het instrument bedacht, maar stelt het graag ter beschikking aan de branche om er zijn voordeel mee te doen.¹²

Belangrijkste bronnen voor de casuïstiek

– Bergh, S.[M.] van den, *Het vergeten landschap; De waarde van het landschap van de ruilverkaveling*, in: M.A.W. Gerding (red.): *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*, Groningen / Wageningen 2003, pp. 111-138.

– Bergh, S.[M.] van den, *Verdeeld land, De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*, proefschrift Groningen / Wageningen, 2004.

– Blom, Anita, Bregit Jansen, Marieke van der Heide, *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, RDMZ, Zeist 2004.

– Bosma, K. & Wagenaar, C. (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.

– Bosma, K. (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948*, Rotterdam 1988.

– Coster, W., *Overijssel op het land, Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*, Zwolle 2005, pp. 111-147.

– *De bodem van Overijssel, de Noordoostpolder en oostelijk Flevoland*, Stiboka Wageningen 1965, pp. 68-71 met kaart en legenda.

– *De naoorlogse wijk in historisch perspectief, Methodiek voor het in kaart brengen van de historische factor van Naoorlogse wijken*, VROM, OC&W en VNG, Den Haag 2000.

– *De naoorlogse wijk in historisch perspectief, Methodiek voor het in kaart brengen van de*

historische factor van Naoorlogse wijken, VROM, OC&W en VNG, De praktijk, Den Haag 2001.

– Gemeente Eindhoven, Welstandsnota, *Gebiedsgerichte welstandscriteria Woonwijk 't Hool*, volgens een model ontwikkeld door de secretaris van de welstandsc commissie. Te downloaden via www.eindhoven.nl.

– *Handleiding Selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst (1850-1940)*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, oktober 1991.

– Hubar, Bernadette van Hellenberg, Don Rackham en René Vosseveld, *Van dorpslint tot stadswijk, Cultuurhistorisch basisonderzoek Oud-Caberg / Malberg Maastricht*, Res nova 2005 (in het bijzonder de waardenstelling van Malberg).

– Karel, E.H.K., *De maakbare boer, Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970*, proefschrift Groningen, 2005.

– Lange, E. de, Sober en solide. *De wederopbouw van Nederland 1940-1945*, Rotterdam 1995.

– Nannen, Anne-Marie, *Emmen Groeit! De veranderingsprocessen in de sociale woningbouw in Emmen. Architectuur, stedenbouw, volkshuisvesting en herstructurering in 50 jaar tijd*, Assen 2001 (in te zien via Google Boeken).

– Niemeijer, A.F.J., *Oorlogsschade, Watersnoodschade en Ruilverkaveling in de Wederopbouwperiode (1940-1965)*, deel 1, RACM, Zeist 2007 in WORD (ongepubliceerd manuscript).

– Rackham, D., De Bergen. *Cultuurhistorisch basisonderzoek naar De Bergen te Eindhoven: ruimtelijke karakteristiek en richtlijnen*, Res nova 2008.

– Rossum, Vincent van, Jeroen Schilt, Jos Smit, *De organische woonwijk in open bebouwing, IJkpunt Sloterveer*, Jaarboek Cuypergenootschap 2001, Rotterdam 2002.

– Urban Fabric & Steenhuis stedenbouw/landschap, *Wederopbouw kernen in Nederland. Derde fase: Rhenen*, Schiedam 2007.

– Urban Fabric/Steenhuis stedenbouw/landschap, *Wederopbouw kernen in Nederland. Tweede fase: 25 plannen*, Schiedam 2007.

Noten

¹ Een retort is een hulpstuk waarmee de damp uit het destillatieproces wordt opgevangen en omgezet in vloeistof. Het begrip is als metafoor ontleend aan het gedicht van J.A. Alberdingk Thijm bij de onthulling van het beeld van Vondel in Amsterdam (1867): *'t Idee onstroomt de ziel, in fijn gekleurde wolking; / De Tael is de offerschael, die it, druppelend, zaemlen zal: / De Pers, eerbiedigh reë met zedige vertolking, / Keert, als retort, de wolck in duerzaam rotskrystal.*

De auteur bedankt dr Jan de Jong van OC&W voor het doorlezen van de tekst en drs ir Marja Langenberg voor de redactionele toets.

² De opdracht is uitgevoerd door Margreeth Bangert (Vriezenveen), Bernadette van Hellenberg Hubar (Inleidend hoofdstuk, Angelslo en Vriezenveen) en Don Rackham (Rhenen). Projectleider namens het ministerie is dr Jan de Jong, terwijl drs Frank Büchner namens de RCE de informatievoorziening op zich nam en Herman de Groot de toegankelijkheid van Cyclomedia verzorgde.

³ Voor de volledige titels zie de bronnenlijst.

Aan het werk van Urban fabric/ Steensma is de plattegrond van Rhenen van de hand van Cees Pouderoyen ontleend: het origineel bevindt zich in NA, VROM, CS, 2.17.03, inv.nr. 10179.

⁴ Peter Huygen, 'Grebbe linie', in *'Een geruisloze doorbraak'*, i.h.b. pp. 115-119.

⁵ Nannen, *Emmen Groeit*, p. 14, citeert toenmalig burgemeester K.H. Gaarlandt.

⁶ Zie de bronnenlijst.

⁷ Hoewel hier in het betreffende artikel niet specifiek op wordt ingegaan, leert een vergelijking met Malberg in Maastricht en 't Hool in Eindhoven hoe elementair kleur voor de functionalistische stad was en is.

⁸ Blom e.a., *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, pp. 6-7. Aan dit werk is de metaforische tekening van Jaap Bakema (van het toonaangevende wederopbouwarchitectenbureau Van den Broek en Bakema) ontleend waarbij het gezin en de functionalistische woonwijk met elkaar vergeleken worden.

⁹ Niemeijer, *Oorlogsschade, Watersnoodschade en Ruilverkaveling in de Wederopbouwperiode (1940-1965)*, p. 8.

¹⁰ Zie de database TUI n van de universiteit van Wageningen (<http://library.wur.nl/tuin/>) waarin Harry de Vroome vermeld wordt als de maker van het landschapsplan. Voorts www.harrydevroome.nl van de gelijknamige stichting die toestemming gaf voor het gebruik van de portretfoto's.

¹¹ Ondertussen is juist deze 'saai' schoonheid van het Wederopbouwlandschap een inspiratiebron gebleken voor moderne kunstenaars, als Ger Dekkers (Borne, 1929). Vergelijk zijn publicatie *'Planned landscapes, 25 horizons'* (1981) met werk vanaf de jaren '70.

¹² Bij het verschijnen van dit artikel zal het rapport *Wederopbouwverfgoed geborgd & geborgen, AMvB Ruimte – tranche 2, Advies & erfgoed-SWOT® met kernkwaliteiten* in te zien zijn via Google boeken.

¹³ Behalve de hier geciteerde bronnen, is gebruik gemaakt van losse documenten van de RCE en de nodige informatie via internet vergaard. Ook de hier niet nader vermelde onderzoeken van Res nova in de Wederopbouw categorie hebben bijgedragen aan de erfgoedSWOT®. ■